

MUSIQİ SƏNƏTİ

UOT 78

Kamilə Hüseyn qızı Dadaş-zadə
Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: kamila.dadashzade@gmail.com

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” BOYLARININ ARTİKULYASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hər bir boyu özündə artikulyasiya cəhətdən fərqlənən təhkiyə, deklamasiya, reçitativ, kantilena vokal ifa tərzlərini, instrumental musiqi janrlarını cəmləşdirən iri həcmli mürəkkəb kompozisiya olmuşdur. Dastanın mətnində əks olunmuş musiqi janrları, onların prosodik xüsusiyyətləri orta əsr türk musiqi mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir. Təqdim olunmuş məqalədə dastanın mətnində musiqi artikulyasiyası ilə bağlı olan söz və ifadələr nəzərdən keçirilir, kompozisiya elementləri və onlara uyğun olan ifa tərzləri sxematik şəkildə təqdim edilir. Qeyd olunur ki, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar dastanın musiqi dilinin bərpasında mühüm rol oynaya bilər.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, dastan, artikulyasiya, prosodiya, deklamasiya, reçitativ, kantilena.

Azərbaycan qəhrəmanlıq eposunun mühüm mərhələsini təşkil etmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı özündə kogerentlik prinsipi əsasında ritual – mifoloji sistemin koqnitiv modellərini və sonrakı tarixi dövənlərə aid olan etno-estetik konseptləri cəmləşdirən mürəkkəb bədii sistemdir. Həm yazılı, həm də şifahi mədəniyyət tiplərinin xüsusiyyətlərini ehtiva edən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilk növbədə ağız yaradıcılığının məhsuludur. Dastanın hər bir boyu özündə prosodik, artikulyasiya cəhətdən fərqlənən təhkiyə, deklamasiya, ayıtma (reçitativ), mahnıvarilik (kantilena) vokal ifa tərzlərini, instrumental musiqi janrlarını cəmləşdirən iri həcmli mürəkkəb kompozisiya olmuşdur. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnində əks olunmuş musiqi janrları, boylamaların prosodik xüsusiyyətləri orta əsr türk musiqi mədəniyyətinin zənginliyindən xəbər verir.

Freym semantikasının müddəalarından çıxış edərək belə söyləmək olar ki, tədrisən boyların müəyyən situasiyaları və obrazları konkret quruluş – freymlə uzlaşmağa başlayırdı. Gəldiyimiz qənaətə görə, boyların ifası zamanı sinergetik effekt nəticəsində müəyyən toposlar ayrı-ayrı ifadə vasitələri ilə uzlaşaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mənəyərətma prosesində böyük önəm daşıyan konseptlərin inkişafına təkan vermişdir. Çox böyük ehtimalla qeyd etmək olar ki, oğuznamələrin müəyyən inkişaf mərhələlərində hər bir konseptin oturuşmuş musiqi ekvivalenti mövcud idi. Apardığımız araşdırmaya əsasən bildirmək olar ki, dastanın semantik müstəvisində böyük önəm daşıyan “savaş”, “öyü”, “qutsallıq” və s. konseptlərin musiqi dili müəyyən freymə malik idi. Məsələn, “savaş” konseptinin “döyüş” toposuna məxsus olan freym üçün çox böyük ehtimalla “çağırılan söyləmək”, yəni yüksək tessiturada, gərginlik yaradan artikulyasiya priyomları ilə zəngin olan ifa tərzinə xas idi. Apardığımız təhlilin nəticələrindən çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, “döyüş” toposunun freymi müəyyən musiqi-sintaktik, məqam-intonasiya və metr-ritmik xüsusiyyətləri ilə də səciyyələnirdi.

Dastanın topikasını və konsept dairəsi ilə bağlı olan məsələlərin araşdırılması onun musiqi dilinin bərpası üçün də zəmin yaradır. Türk qəhrəmanlıq eposunun musiqi dilinin araşdırılması üçün bu son dərəcə önəmli bir məsələdir, çünki sinkretizmin bariz nümunəsi olan epik abidələrin konseptsfərasını və özününizam mexanizminin ümumi şifrəsini açmadan onların musiqi qatını tədqiq etmək qeyri-mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının musiqi dilinin bərpasında onun verbal mətni və daha geniş kontekstdə qədim türk şeirinin bəzi metr-ritmik qanunauyğunluqları, onun özününizam prinsipləri əsas istiqamətverici amillərdən biridir. Boyların mürəkkəb bədii sistemində soylamaların fonetik, morfoloji, sintaktik və s. xüsusiyyətləri kogerentlik prinsipi əsasında musiqi ünsürü ilə uzlaşaraq eyni müstəvidə inkişaf etməyə başlamışdır. Çox böyük ehtimalla güman etmək olar ki, soylamaların bəzi bədii vasitələri bilavasitə avaz yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Məsələn, misraların əvvəlində səslənən alliterasiya, melomisraların eyni səsyüksəkliyindən başlamasına səbəb ola bilərdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının konseptsfərasının araşdırılması qorqudşünaslıqda böyük önəm daşıyan digər bir problemin – boyların musiqi dilinin bərpasında da həlledici rol oynaya bilər. İlk olaraq qeyd etmək ki, bu problemlərin həllənməsi bir çox hallarda sinergetik paradigma kontekstində mümkündür. Bu elmi məsələlərdən biri dastan boylarının təhkiyə sistemində nəsr və nəzm ünsürlərinin uzlaşmasına aiddir. Məlum olduğu kimi, qorqudşünaslıqda bu məsələyə dair müxtəlif yanaşma

tərzləri mövcuddur. Bir çox alimlərin (E.Rossi, V.Jirmunski, X.Koroğlu və d.) gəldiyi qənaətə görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları nəsr və nəzmin növbələşməsindən ibarətdir.

Qorupun müşayiətilə ifa olunan soylamaların özünəməxsus nəzm sistemində malik olması şübhə doğurmur. Hətta belə bir fikir də söyləmək mümkündür ki, türkdilli şeirin nəzm sistemi məhz ifa zamanı təkmilləşmişdir. Araşdırıcıların qeyd etdiyi kimi, “epik havaların təhlili göstərir ki, epik sənətin poetik sistemi tarixən, çox güman ki, musiqi ifası zamanı təşəkkül tapmışdır” [4; s.182]. Apardığımız araşdırma kontekstində qədim türk poeziyasının tədqiqatçısı İ.Steblevanın əldə etdiyi elmi nəticələr böyük maraq kəsb edir: “*Əsl türk şeiri yalnız bir şəkildə mövcud idi – oxuma və reçitativ*” [6; s.26]. Tədqiqatçının göstərilən mülahizəsi qədim türk şeirinin, epik poeziya nümunələrinin rəngarəng artikulyasiya xüsusiyyətlərinə dəlalət edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının digər parçalarının (boylamaların) ritmik təşkil, artikulyasiya və prosodik xüsusiyyətləri onları ənənəvi anlamda nəsr kimi deyil, İ.Steblevanın təbirincə desək, “oxunan nəsr” qismində təfsir etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, türk xalqlarının epik sənətinin icmalı belə bir fikir irəli sürməyə imkan verir ki, onların artikulyasiyası öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Məsələn, V.Vinoqradovun araşdırmalarına görə, “Manas” kimi möhtəşəm abidənin ifası üçün artikulyasiyanın dörd müxtəlif tipi mövcud idi [3; s.492]. Məsələni daha geniş kontekstdə işıqlandırarkən qeyd etmək lazımdır ki, musiqidə nitq başlanğıcının öyrənilməsi musiqi eposşünaslığı üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu problemin dolğun şəkildə araşdırılması epik musiqinin təşəkkülü və erkən mərhələlərinin dərk edilməsinə yardım göstərə bilər.

Məlum olduğu kimi, musiqidə nitq başlanğıcının müxtəlif və rəngarəng təzahür formaları mövcuddur. Musiqişünas Y.Nazaykinskinin fikrincə, bütün bu çeşidli formaları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür: deklamasiyalıq, reçitativlik və təhkiyə üslubu [5; s.59]. Musiqişünaslıqda fərqli şəkildə təfsir olunan bu artikulyasiya üslublarının tipoloji xüsusiyyətləri üzərində bir qədər ətraflı dayanaq. “*Musiqi deklamasiyalığını reçitativlikdən fərqləndirən əsas cəhət onun intonasiya rəngarəngliyindədir. Əgər reçitativliyə eyni səsyüksəkliyinin dəfələrlə təkrarı və dar diapazonda melodik hərəkət xasdırsa, deklamasiyalı ifa tərzini üçün, əksinə, geniş intervallar və fəal ritm səciyyəvidir. Bu ifa tərzləri mənşə etibarilə də fərqlidir. Deklamasiya musiqi ünsürünün nitqə gətirilməsindən yaranıb. Reçitativlik isə, əksinə, musiqi ifaçılığında nitq intonasiyalarının daxil edilməsi nəticəsində meydana gəlir. (...) Təhkiyə üslubu mənşə etibarilə sinkretik səciyyəli epik ədəbi-musiqi janrları ilə bəğlidir*” [5; s.59-60].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnində bilavasitə musiqi artikulyasiyası ilə bağlı olan bir neçə söz mövcuddur: ayıtmaq, soy soylamaq, soylama, çalıb-ayıtmaq, boy boylamaq və s. İrəlidə görəcəyimiz kimi, bu anlayışlardan bəziləri (məsələn, boylama və soylama) həm struktur-semantik vahidi, həm də ifa tərzini bildirir. Qeyd olunduğu kimi, “boy boylamaq” söz birləşməsi dastanın nəsrə yaxın olan təhkiyə hissəsinin ifa tərzini bildiren anlayışdır. Bu kompozisiya bölmələrinin fonomorfoloji xüsusiyyətləri belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir ki, onların ifasına deklamasiya ifa tərzini, prosodik elementlərin bolluğu xasdır. Boylamanın bəzi fraqmentləri mükəmməl ritmik quruluşa malikdir.

Boylama – prosodik elementlərlə zəngin olan təhkiyədir. Məlum olduğu kimi, prosodiya nitqdə bütün yaruslarda (heca, söz, sintaqma və s.) təzahür edən fonetik vasitələr sistemidir. Səciyyəvidir ki, antik dövrün qrammatikasında hecaların vurğu və uzunluğu haqqında təlim kimi təşəkkül tapan prosodiya sonrakı dövrlərdə intonasiya məfhumunu da ehtiva edən nəzəri sistem kimi inkişaf etmişdir. Bu kontekstdə boylamaların prosodik səciyyəsi son dərəcə böyük maraq kəsb edir. Belə ki, boylarda mövcud olan çoxsaylı alliterasiya və assonanslar, vurğu və sezuralar, paralel işlənmiş konstruksiyalar önəmli struktur-semantik funksiyalar yerinə yetirərək onların ifasına xüsusi musiqi intonasiya zəngiliyi aşılırdı. Düşünürük ki, özündə sırf təhkiyə üsulundan başlayaraq deklamasiyanın müxtəlif növlərini də əhatə edən və bədii sinkretizmin ən parlaq nümunələrindən biri olan “boylamaq” ifa tərzini zəngin prosodik səciyyəyə malik idi və ifaçıdan (ozandan) böyük ustalığ tələb edirdi.

“Soy soylamaq” söz birləşməsi isə dastanın ritmik baxımdan daha çox təşkil olunmuş fraqmentlərinə şamil edilirdi. Səciyyəvidir ki, E.Rossi də dastanı italyan dilinə tərcümə edərək, “boy boyladı” söz birləşməsini “narro il racconto” (“hekayə söylədi”), “soy soyladı” isə “parlo in poesia” (“şeirlə dedi”) kimi tərcümə etmişdir. Güman etmək olar ki, soylamalar həm kantilen, həm də reçitativ tərzində ifa olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda soylama müxtəlif konseptlərin təzahür forması kimi çıxış edir. Məsələn, boyların sonunda ifa olunan “yum vermək” seqmenti soylama vasitəsilə ifadə olunur. Fərz etmək olar ki, müəyyən tipoloji situasiyalarda ifa olunan soylamalardan bəziləri sabit melodik tipə malik idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının artikulyasiya sistemində önəmli rol oynayan “ayıtma” seqmenti prosodik baxımdan adi təhkiyə fraqmentlərindən seçilən və bəzi məqamlarda reçitativ və ya yarıreçitativ ifa tərzlərini ifadə edən termindir. “Alpamış” və d. türk epik abidələrinin musiqi üslubuna [1; s.21] istinadən fərz etmək olar ki, “ayıtma”nın melodikası aşağıdakı tipoloji özəlliklərə malik idi: dar ambitus,

verbal mətnin hər hecasının bir musiqi hecasına uyğun gəlməsi, iti temp, metr-ritmik əsasın onaltılıq ritmik vahidlərdən ibarət olması. Sözü etimologiyası “ay” – “demək” anlamı ilə bağlıdır. Səciyyəvidir ki, “ayıtmaq” sözü həm boylamalarda, həm də soylamalarda təsadüf olunur. Maraqlıdır ki, bəzi hallarda mətndə fraqmentin kompozisiya növü ilə onun ifa tərzini paralel olaraq qeyd olunur. Məsələn, “anası bir soy dəxi soylədi, aydır” cümləsində “soy” sözü – kompozisiya vahidi, “aydır” isə - ifa tərzinin işarəsidir.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında kompozisiya elementlərini və onlara uyğun olan ifa tərzlərini sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (Cədvəl 1.):

Cədvəl 1.

Kompozisiya elementi	İfa tərzini
Boylama	təhkiyə, deklamasiya, rəqətiyativ, yarırəqətiyativ
Soylama	rəqətiyativ, kantilena

Epik sənətin, o cümlədən, orta türk dövründə yaranmış oğuznamələrin sinkretik səciyyəsinə nəzərə alaraq, qətiyyətlə söyləmək olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının musiqi dilinin bərpasında onun verbal mətninin qanunauyğunluqları əsas istiqamətverici amillərdən birini təşkil edir. Heç şübhəsiz ki, boylama və soylamaların fonetik, morfoloji, sintaktik və s. xüsusiyyətləri, onların musiqi məzmunu sinkretik və dialektik əlaqədə idi. Bəzi hallarda rəqətiyativ və oxuma (kantilena) üsulları bir sintaktik vahid çərçivəsində də uzlaşa bilirdi. Bu zaman, çox güman ki, müxtəlif ifa tərzləri arasında sədd asanlıqla dəf olunurdu: deklamasiyalıq (boylama) rəqətiyativə (ayıtma), rəqətiyativ isə kantilenaya (soylamaya) keçirdi. Bunu qırğız epik mahnılarının, “Alpamış” dastanında ifa olunan bəzi aytımların quruluşu da sübut edir. Başqa sözlə, hər bir boyun özünütəşkil prosesində müxtəlif ifa tərzləri və prosodik vasitələr uzlaşaraq onun özünəməxsus semantik məzmununu yaradırdı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Алпамыс (Достандан парчалар). – Тошкент: Санъат, - 1999, - 257 с.
2. Martin, R.L. Musical "Topics" And Expression in Music // The Journal of Aesthetics and Art Criticism, - 1995, 53 (4), - p. 417-424.
3. Виноградов, В.С. Напевы «Манаса» // Манас. Киргизский героический эпос / Изд. подгот. и пер. А.С. Садыков : – Москва: Главная редакция восточной литературы, - т. 1 – 1984. - с. 494-509.
4. Кондратьева, С.Н. О записи эпических напевов // Текстологическое

изучение эпоса, Москва, Наука, - 1971, - с.180 – 195.

5. Назайкинский, Е.В. Стилистика музыкального произведения // *Musiqi dünyası*, - 2004, № 1-2/19, с. 55-67.

6. Стеблева, И.В. Поэзия тюрков VI-VII веков / И. Стеблева - Москва: Наука, - 1965. – 147 с.

Камиля Гусейн кызы Дадашзаде

**Артикуляционные особенности в сказаниях эпоса
«Китаби-Деде Коркуд»**

Резюме: Каждое сказание эпоса «Китаби-Деде Коркуд» представляет собой сложную композицию, состоящую как из отличающихся по артикуляционным признакам прозаических эпизодов, декламации, речитатива и кантилены, так и из инструментальных музыкальных жанров. Запечатленные в дастане музыкальные жанры, их просодические особенности свидетельствуют о богатой средневековой музыкальной культуре тюркских народов. В статье дан обзор встречающихся в эпосе слов и выражений, связанных с артикуляцией, схематически представлены композиционные элементы и соответствующие им исполнительские стили. Отмечается, что исследования, проведенные в этом направлении, могут сыграть большую роль в реставрации музыкального языка эпоса.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Коркуд», дастан, артикуляция, просодия, декламация, речитатив, кантилена.

Kamila Huseyn qizi Dadash-zade

ARTICULATION FEATURES OF "KITABI-DADA GORGUD"

Summary: Each part of the epos "Kitabi-Dada Gorgud" was a large-scale complex composition, combining different articulatory, recitation, recitative, cantilent vocal styles, instrumental music genres. The genres of music reflected in the text of the epos, their prosodic features indicate the richness of medieval Turkish musical culture. The current article considers the words and phrases related to the articulation of music in the text of the dastan, and schematically presents the compositional elements and the corresponding performance styles. It is noted that research in this area can play an important role in the restoration of the musical language of the dastan.

Key words: "Kitabi-Dada Gorgud", dastan, articulation, prosody, recitation, recitative, cantilena.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.03.2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: sənətşünashq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova